

LANDELIJKE EINDRAPPORTAGE

22 pilots toekomstbestendige landbouw

Foto linksonder: Pilot Kringloopinspiratie voor akkerbouwers en veehouders
Overige foto's: Pilot Gescheiden met waarde

April 2024

boerenatuur

Europees landbouwfonds voor
Plattelandsontwikkeling: Europa
investeert in zijn platteland.

Inhoudsopgave

1	DE OPDRACHT	3
1.1	De regeling	3
1.2	De beleidscontext	5
2	UITVOERING VAN DE OPDRACHT	6
2.1	Samenwerking overheden en pilots	6
2.2	Rolverdeling LNV, RVO en wederzijdse verwachtingen	8
2.3	Landelijke afstemming via het koepelproject	8
2.4	Administratieve afhandeling	10
3	BEVINDINGEN	11
3.1	De pilotdoelen	11
3.2	Essentiële randvoorwaarden	11
3.3	Wat is nodig voor opschaling?	12
3.4	Wat ging goed?	12
3.5	Wat had beter gekund?	15
3.6	Bevindingen t.a.v. kennisuitwisseling met overheden	15
3.7	Bevindingen t.a.v. veldmaatregelen	16
3.8	Bevindingen t.a.v. beleidsmaatregelen	20
3.9	Bevindingen t.a.v. gebiedsprocessen	21
3.10	Bevindingen t.a.v. samenwerking	23
3.11	Bevindingen t.a.v. rollen	25
4	AANBEVELINGEN	28
	<i>Bijlage: Overzicht 22 pilots toekomstbestendige landbouw 2021-2024</i>	30

1 DE OPDRACHT

1.1 DE REGELING

In augustus 2021 zijn 22 pilots van start gegaan op 3 specifieke thema's:

1. toekomstbestendige landbouw in relatie tot het nieuwe GLB;
2. veenweidegebieden in relatie tot het Klimaatakkoord;
3. kringlooplandbouw in relatie tot het realisatieplan LNV-Visie Kringlooplandbouw.

De [subsidieregeling](#) van februari 2021 (plus deze [rectificatie](#)) geeft de volgende toelichting hierop:

"De Pilots toekomstbestendige landbouw nieuw GLB hebben als doel te testen hoe binnen het GLB 2023-2027 op of aanpalend aan landbouwgrond doelgericht betalingen kunnen worden ingezet voor het behalen van regiospecifieke opgaven rond het toekomstbestendig maken van de landbouw door bijvoorbeeld kringlooplandbouw te versterken en/of meer natuurinclusief te maken. Hoe kan het grondgebonden GLB bijdragen aan toekomstbestendig boeren? Naast de oorspronkelijke GLB-pilots wordt de subsidiemodule uitgebreid met de onderwerpen veenweidegebieden ter uitvoering van het Klimaatakkoord en het realisatieplan LNV-Kringloopvisie.

De pilot bestaat uit het uitproberen van nieuwe maatregelen, en het onderzoeken van de effecten van die maatregelen:

A. gericht op het nieuwe GLB waarbij het project bijdraagt aan:

- het streven dat de GLB-steun eenvoudiger wordt en prestaties levert;
- het vergroten van draagvlak in het gebied of de sector waar het project op is gericht; of
- het uitproberen van nieuwe samenwerkingsvormen tussen de partijen die betrokken zijn bij de uitvoering van het project.

B. gericht op reductie van CO₂-emissie in veenweidegebieden, door:

- te oefenen met maatregelen die de grondwaterstand verhogen en de bodemdaling en de CO₂-emissie verminderen;
- de (neven)effecten van die maatregelen te onderzoeken, bijvoorbeeld ten aanzien van de bodemkwaliteit, watervraag en biodiversiteit;
- ideeën te ontwikkelen over integratie van deze maatregelen in (de uitvoering van) het GLB.

C. gericht op het nieuwe GLB en het sluiten van kringlopen, in het bijzonder:

- meer duurzaam beheer van de landbouwbodems en koolstofvastlegging in de landbouwbodems;
- geen of minder intensieve vruchtwisseling per perceel (inclusief mengteelt, opvolging van uitspoelingsgevoelige gewassen door diepwortelende of niet-uitspoelingsgevoelige gewassen en strokenteelt), bij voorkeur plaatsvindend op zand- of lössgrond;
- grondwaterbeschermingsgebieden waar vergoedingen gelden voor gebiedsspecifieke nadelen als gevolg van bepaalde vereisten voortvloeiend uit de uitvoering van de Kaderrichtlijn Water;
- het sluiten van kringlopen in samenwerkingsverbanden tussen veehouder en akkerbouwer op niveau van percelen, bedrijven en regio's binnen en buiten deze samenwerking; of
- het uitproberen van nieuwe beloningsvormen door samenwerking tussen overheden, marktpartijen of maatschappelijke groepering.

Oorspronkelijk hadden de pilots een looptijd tot en met december 2023, maar op 21 oktober 2022 is die looptijd van de regeling verlengd met een jaar, dus tot en met december 2024. De verlenging biedt de pilots alleen extra tijd; geen extra budget. Vrijwel alle pilots hebben van deze mogelijkheid gebruik gemaakt, vaak om meer tijd te hebben voor de afronding van de pilot, soms ook om nog een extra jaar veldmaatregelen te kunnen uitvoeren.

Voor de pilots is landelijke coördinatie/afstemming een verplicht onderdeel, in het kader waarvan de volgende 3 producten opgeleverd moeten worden:

1. een landelijk ontwikkelnetwerk;
2. een landelijke tussenrapportage;
3. een landelijke eindrapportage.

Voor het opleveren van deze 3 producten hebben BoerenNatuur en LTO Nederland - in opdracht van de gezamenlijke pilots - een 'lean and mean' koepelproject 2.0 in het leven geroepen. Dit koepelproject voert daarvoor de volgende 3 taken/activiteiten uit:

- het vervullen van een rol als intermediair tussen de pilots en LNV/RVO;
- het faciliteren van de onderlinge informatie- en kennisuitwisseling;
- het verzorgen van de externe communicatie namens de gezamenlijke pilots, waaronder het opstellen van de landelijke tussen- en eindrapportage.

Het koepelproject op zichzelf vormt product 1. Product 2, de landelijke tussenrapportage, verscheen eind december 2022. Deze landelijke eindrapportage die vanuit het koepelproject namens alle 22 pilots wordt opgeleverd, is product 3. **Nota bene: deze rapportage geeft (de rode draden uit) de verzamelde bevindingen en voorstellen vanuit de 22 pilots weer. Aangezien het om een grote groep pilots en betrokken partijen/personen gaat, kunnen de bevindingen uiteenlopen.**

Om input 'op te halen' voor deze landelijke eindrapportage is er een online vragenlijst uitgezet bij alle pilots. Daarnaast is er op 12 maart 2024 een 'terugkoppelbijeenkomst' georganiseerd voor alle pilots om input te verzamelen voor de eindrapportage. Ook hebben enkele pilots hun inhoudelijke rapportage al opgeleverd. Deze eindrapportage bevat de rode draden die uit alle ontvangen input en uit de tussenrapportage gedestilleerd konden worden.

1.2 DE BELEIDSCONTEXT

Begin augustus 2021 hebben de 22 pilots hun goedkeuringsbeschikking ontvangen, waarmee ze formeel van start konden gaan. Sindsdien zijn er beleidsmatig allerlei ontwikkelingen geweest die impact hebben gehad op de uitvoering van de pilots, zoals:

- de invoering van het 7e Actieprogramma Nitraat per 2022, en deels per 2023 (maatregelen die meegelift zijn op de invoering van het nieuwe GLB);
- de derogatiebeschikking en de consequenties daarvan voor de stopzetting en afbouw van de derogatie in bepaalde gebieden;
- de aanwijzing van met Nutriënten Verontreinigde gebieden (NV-gebieden);
- de invoering per 2023 van het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) via het Nationaal Strategisch Plan (NSP);
- het mislukken van het beoogde Landbouwakkoord in 2023;
- de ontwikkelingen rondom het Nationaal Programma Landelijk Gebied;
- de onzekerheid over de uitbetaling en opschaling van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer (ANLb) als gevolg van het tekort aan ANLb-budget;
- etc.

“Er is ontzettend veel gebeurd gedurende de looptijd van dit project (stikstof, derogatie, NV-gebieden, etc.). Je kunt daar met zo'n project al bijna niet op bouwen, laat staan een boerenbedrijf op runnen.”

Als gevolg van deze beleidsontwikkelingen zijn er veel onduidelijkheden en onzekerheden ontstaan over het toekomstige beleid en de impact daarvan op (de toekomst van) het boerenbedrijf. Logischerwijs heeft dat ook de nodige weerslag gehad op de pilots, met name de pilots die in 'gevoelige' gebieden opereren, zoals rondom Natura 2000-gebieden. De beleidsmatige ontwikkelingen met betrekking tot het nieuwe GLB betekenden ook dat sommige pilots gaandeweg hun strategie moesten bijstellen. Voor het merendeel van de pilots geldt dat zij per 1 januari 2023 geconfronteerd zijn met een nieuwe werkelijkheid vanwege de start van het nieuwe GLB en daaraan gekoppelde maatregelen uit het 7e Actieprogramma Nitraat. Met hun veldmaatregelen moesten zij een bovenwettelijke inspanning leveren, maar daarnaast moesten zij ook ongeoorloofde cumulatie/stapeling zien te voorkomen. Dit vereist kennis over en inzicht in de complexiteit qua wisselwerkingen tussen (nieuwe) wettelijke eisen, de eco-regeling en het agrarisch natuur- en landschapsbeheer (ANLb).

Het merendeel van de pilots heeft de wet- en regelgeving als belemmerend ervaren. Verder wordt een gebrek aan afstemming tussen landbouwbeleid en natuurbeleid vaak als belemmerende factor genoemd. In de praktijk zijn er bijvoorbeeld Natura 2000-gebieden die omringd worden door hoogproductieve landbouwgebieden waar het niet mogelijk is om ANLb af te sluiten.

Zie voor meer details over de voortgang en resultaten per pilot ook de individuele voortgangs- en eindrapportages van de pilots die te zijner tijd op de website van de pilots gepubliceerd zullen worden. Zie voor de links naar de betreffende websites [deze pagina](#) van de website van het koepelproject.

2 UITVOERING VAN DE OPDRACHT

2.1 SAMENWERKING OVERHEDEN EN PILOTS

Van begin af aan is de aanhaking op beleid en de vraag hoe die aanhaking het meest effectief gerealiseerd kan worden een belangrijk en terugkerend thema geweest. De pilots hechten er zeer aan dat beleidsmakers actieve betrokkenheid tonen, zodat kennis en inzichten vanuit de pilots op de juiste plek landen en daadwerkelijk benut worden als input voor beleid. Ook hechten zij aan een goede terugkoppeling van wat er – al dan niet – met de aangeleverde kennis en inzichten gedaan wordt.

De pilots hadden de verwachting dat LNV – als subsidieverstrekker en ‘uitvrager’ – actief betrokken zou zijn en beleidsinput bij de pilots zou komen ‘ophalen’. In de praktijk was het echter vooral een kwestie van zelf brengen. Niet iedere pilot was daarop bedacht en/of had de juiste mensen beschikbaar om zelf actief die lijntjes te leggen. Allemaal vinden ze het – logischerwijs – belangrijk dat wat ze doen als serieuze input wordt meegenomen in de diverse relevante beleidstrajecten, zodat er ook een betere aansluiting tussen beleid en praktijk tot stand komt.

Er zijn op dit punt grote verschillen tussen de pilots. Sommige wisten ‘het beleid’ goed te vinden en hebben regelmatig overleg gevoerd; bijvoorbeeld de pilots op Schiermonnikoog, het Markemodel en de pilot puntensysteem eco-regeling. Andere pilots waren hierin minder actief, ook omdat lang niet altijd duidelijk was wie ze moesten benaderen. Per saldo is de aanhaking tussen beleid en pilots gedurende de looptijd van de pilots beperkt gebleven. De pilots geven op dit vlak een score van 2,9 op een schaal van 1 tot 5, een krappe voldoende dus. Meerdere pilots geven aan dat bij hen regelmatig een gevoel heerst van ‘waar doen we het eigenlijk voor?’. Bij diverse partijen die ook aan de vorige ronde pilots hebben meegedaan, is nog wat oud zeer aanwezig omdat ze het gevoel hebben dat er door LNV/RVO te weinig is gedaan met de input uit de vorige ronde pilots.

Op beleidsmatig vlak zijn met name het ministerie van LNV en de provincies een logisch aanspreekpunt voor de pilots. Een van de pilots omschreef het aanhaken van de provincie als: *“Het geluk was dat we een contactpersoon hadden bij de provincie die het ook leuk vond. Daar gaat het om, het leuk vinden.”* Dit werd door andere pilots beaamd. Mensen die met de resultaten moeten werken, moeten echt intrinsiek gemotiveerd zijn om dat te doen. Vanuit de pilots is in dat kader de suggestie gekomen om een sollicitatiegesprek te houden met een beleidsmedewerker die als fysieke opdrachtgever fungeert en gedurende de looptijd van de pilots voor de verbinding zorgt.

Bij provincies speelt ook het ontbreken van interprovinciale afstemming en van een vaste overlegstructuur tussen rijk, provincies en waterschappen voor het delen van resultaten. Als die er wel was geweest, was de animo van pilots om zelf meer actief te delen en uit te wisselen naar alle waarschijnlijkheid ook groter geweest. Die kennisdeling moet dus beter gefaciliteerd worden.

Vanuit het koepelproject was er een regulier afstemmingsoverleg met LNV, maar niet met provincies en waterschappen, terwijl veel pilotzaken juist voor provincies en – vooral bij de veenweidepilots – waterschappen van belang zijn. En het omgekeerde geldt ook: provinciaal beleid speelt een belangrijke rol in de beleidscontext van de pilots. Pilots hadden vaak wel eigen contacten met hun provincie, maar het leerrendement had veel hoger kunnen zijn als dit breder opgepakt was.

De aanhaking is erg extensief geweest. Wij hebben alleen iemand gezien tijdens een plenaire sessie. Je zou willen dat er wat meer intrinsieke motivatie zou zijn en dat er bijvoorbeeld via bezoeken aan individuele pilots om meer achtergrond en lessen voor de verbetering van regelingen zou worden gevraagd.

We hebben vanuit de praktijk veelvuldig met de werkgroep Samenwerking Integrale Gebiedsontwikkeling (SIG) gecommuniceerd en veldbijeenkomsten gehouden. Desondanks zien wij de geleerde lessen maar heel beperkt terug in de laatste versie van de provinciale modelregeling. De vier gebieden gaan geen van allen verder met een aanvraag binnen de nieuwe samenwerkingsregeling. Dus ondanks pilots lukt het nog onvoldoende om een betere aansluiting tussen beleid en praktijk te krijgen.

Uit de pilots komt naar voren dat het voor hen en hun deelnemers onduidelijk is bij welke bestuurslaag ze precies moeten zijn en wie binnen die bestuurslaag de juiste contactpersoon is. Dit heeft niet zozeer betrekking op de relatie tussen overheid en pilots an sich, maar op het contact tussen overheid en sector in algemene zin. Het gevoel bestaat dat ze te vaak van het spreekwoordelijke kastje naar de muur worden gestuurd: overheden (ver)wijzen naar elkaar en verschuilen zich soms achter elkaar.

Voor de veenweidepilots was het aanspreekpunt bij LNV het meest duidelijk en zichtbaar. Ook waren/ zijn de thema's waar de veenweidepilots zich mee bezig hielden het meest helder afgebakend: de focus lag daarbij vooral op het beantwoorden van onderzoeksvragen. De kringlooplandbouwpilots waren nog het meest zoekende, mede omdat hun thema's een breed beleidspalet bestrijken en ze niet op al die thema's een aanspreekpunt bij LNV hadden.

Op de vraag 'wat is er nodig om de aanhaking tussen beleid en pilots te verbeteren?' hebben de pilots de volgende antwoorden gegeven:

- Stabiel beleid, c.q. een minder tumultueuze beleidsdynamiek gedurende de uitvoering van de pilots (zodat ze niet achter de feiten aan blijven lopen);
- Pilots opzetten vanuit gerichte beleidsvragen en vervolgens proberen een maximale beleidsinput op te halen;
- Meer intrinsieke motivatie van beleidsmakers om bij de pilots betrokken te zijn en te blijven. Niet alleen bij LNV, maar juist ook bij provincies en waterschappen;
- Méér duidelijkheid over de meest relevante aanspreekpunten bij de overheid;
- Meer gezamenlijke bijeenkomsten met beleidsmaker;
- Meer en blijvende experimenteerterruimte;
- Meer en beter uitdragen van opgedane kennis en ervaringen (door de pilots zelf).

2.2 ROLVERDELING LNV, RVO EN WEDERZIJDSE VERWACHTINGEN

Vanuit het koepelproject is het punt van een goede aanhaking op beleid aangekaart tijdens het reguliere afstemmingsoverleg met LNV. Daaruit bleek dat de rolverdeling tussen LNV/RVO niet helder is afgebakend. LNV had de verwachting dat RVO niet alleen de regelingstechnische zaken zou afhandelen, maar ook voor inhoudelijke terugkoppeling richting LNV zou zorgen. Dat was/is echter niet het geval.

De pilots en het ministerie bleken van het koepelproject te verwachten dat het een intermediaire rol zou spelen. De uitvoering van die rol vereiste wel wat verwachtingenmanagement. Het koepelproject kan ervoor zorgen dat informatie uit de pilots onder de aandacht van de beleidsmakers wordt gebracht en vragen vanuit beleid bij de pilots terecht komen, maar kan niet afdwingen dat er ook daadwerkelijk iets mee gedaan wordt. Het koepelproject, en specifiek het afstemmingsoverleg met LNV, kan slechts fungeren als 'makelaar' tussen vraag (beleidsmedewerkers van LNV, provincies en waterschappen) en aanbod (de pilots). Het bleek erg moeilijk, in sommige gevallen zelfs onmogelijk, om de pilots met hun inhoudelijke focus te koppelen aan specifieke beleidsmedewerkers. Dit kwam enerzijds doordat de beleidsvragen waarop LNV antwoorden zocht bij de pilots niet scherp gemaakt konden worden. Daarnaast is het koepelproject afhankelijk van actieve input vanuit de pilots, maar dat verliep moeizaam. De pilots zijn logischerwijs vooral gefocust op het goed ten uitvoer brengen van eigen pilot en gaan op in de 'waan van de dag'. Ook de terugkoppeling over wat er wel en niet gedaan is met de input vanuit de pilots, en waarom, is een verantwoordelijkheid die bij LNV/RVO ligt.

2.3 LANDELIJKE AFSTEMMING VIA HET KOEPELPROJECT

Aan deze ronde pilots doen ruim 3 keer zoveel pilots mee als tijdens de vorige ronde pilots. Het grote aantal pilots, maar ook de grote diversiteit qua inhoud en deelnemende partijen maakt goede landelijke coördinatie en afstemming een stuk lastiger. Het was ook niet altijd duidelijk wie het primaire aanspreekpunt van elke pilot is, omdat taken binnen pilots vaak zijn onderverdeeld en er vaak meerdere (externe) partijen bij een pilot betrokken zijn. Verder zijn er bij veel pilots gedurende de looptijd personeelwisselingen geweest.

Begin 2022 is het koepelproject daadwerkelijk van start gegaan. Het bleef zoeken naar hoe het koepelproject de landelijke afstemming het beste kon organiseren en vooral ook op gang kon brengen en houden. Uiteindelijk is de conclusie dat het veel duwen en trekken is geweest. De pilots hebben uit zichzelf heel beperkt input geleverd. Gerichte verzoeken om input vanuit het koepelproject kregen een geringe respons, en vaak pas na diverse reminders en/of belrondjes. Zoals hierboven al is aangegeven, waren de pilots vooral gefocust op hun eigen pilot en de bijbehorende 'waan van de dag'.

Onderstaand een greep uit de reacties op de vraag hoe de pilots de landelijke afstemming via het koepelproject hebben ervaren:

In eerste instantie was het plan om ook een nieuwsbrief op te zetten, maar vanwege een gebrek aan input is dat niet gelukt. Hetzelfde geldt voor het plan om een gezamenlijke 'strategische agenda' op te stellen, bedoeld om meer sturing te geven aan de kruisbestuiving tussen pilots en beleid.

MIJLPALLEN KOEPELPROJECT	
doorlopend	informatiemails m.b.t. beleidsontwikkelingen, bijhouden website en LinkedIn-groep
april 2022	lancering website www.pilotsduurzamelandbouw.nl , met als doel het faciliteren van de uitwisseling van kennis en informatie
mei 2022	eerste gezamenlijke online kennisbijeenkomst
juni 2022	start LinkedIn-groep om informatie-uitwisseling en zichtbaarheid pilots verder te stimuleren/vergroten
september 2022	start 6-wekelijks regulier afstemmingsoverleg tussen het koepelproject en LNV
december 2022	drie afzonderlijke online uitwisselingsbijeenkomsten (één per thema)
1 maart 2023	uitwisselingsbijeenkomst pilots en LNV
12 maart 2024	terugkoppelbijeenkomst pilots (zie ook deze map)
23 april 2024	eindsymposium

De verslagen van de bijeenkomsten zijn op de [intranetpagina](#) van de website gepubliceerd (alleen toegankelijk voor de pilots).

De looptijd van de pilots is verlengd tot en met december 2024. Op 1 pilot na hebben alle pilots gebruikgemaakt van de mogelijkheid om te verlengen; sommige om de administratieve afhandeling af te ronden en andere om inhoudelijk ook nog een verdere slag te slaan.

2.4 ADMINISTRATIEVE AFHANDELING

De administratieve afhandeling wordt in algemene zin als tijdrovend, uitgebreid en zeer detaillistisch beschreven. Concreet wordt als verbeterpunt genoemd om een lagere grens te hanteren voor deelbetalingen. Nu wordt €50.000 als grens gehanteerd, maar de pilots geven aan dat dit voor hen nog best een grote voorinvestering is. Verder is het de pilots niet helemaal duidelijk wat de functie van het online [RVO-klantportaal](#) precies is, aangezien in principe alles ook per mail kan worden toegestuurd. Als er meer dan 10 bijlagen zijn, moet men sowieso overschakelen op de mail.

De pilots waarderen het contact met RVO gemiddeld genomen met een 4 (op een schaal van 1 tot 5). Dit is te danken aan het directe en snelle contact met de helpdesk van RVO, want dat wordt zeer gewaardeerd.

3 BEVINDINGEN

3.1 DE PILOTDOELEN

De pilots geven hun pilot gemiddeld genomen een score van 3,8 op een schaal van 5. Een zeer ruime voldoende dus. Circa de helft van de pilots geeft aan de doelen van de pilot al bereikt te hebben. Zoals gezegd maken vrijwel alle pilots gebruik van de verlenging, dus ze hebben dit jaar nog om hun doelen te halen.

Het is van belang om onderscheid te maken tussen doelen en belangen op het niveau van het gebied en op het niveau van de pilot. De subsidieregeling focust op de doelen van de pilot, terwijl de motivatie van de pilots vaak op het niveau van het gebied gericht is. Dat matcht dus niet. Ook is de vraagstelling vanuit de overheid vaak onvoldoende helder.

3.2 ESSENTIËLE RANDVOORWAARDEN

Optimale pilots zijn pilots met **volwaardige experimenteerruimte**, uitgevoerd door de landbouwsector (al dan niet samen met andere gebiedspartijen), waarbij een beleidsmedewerker vanuit het rijk en/of namens de gezamenlijke provincies (afhankelijk van welke bestuurslaag verantwoordelijk is voor de thematiek van de pilot) continu is aangesloten als gesprekspartner. Deze medewerker voedt de pilot met vragen vanuit de beleidsmakers en neemt ervaringen direct mee naar de 'tekentafel' voor nieuw of bij te stellen beleid. Randvoorwaarde is dat deze betrokkene van LNV, provincie, waterschap en/of RVO intrinsiek gemotiveerd is en zelf in staat is om kansen te signaleren. Een andere cruciale randvoorwaarde is actieve betrokkenheid van de agrariërs bij de uitvoering; dat wil zeggen: ze zijn betrokken, onderschrijven de doelen en voeren de afgesproken maatregelen nauwgezet uit.

De experimenteerruimte van pilots wordt ingeperkt doordat maatregelen die zij (willen) uitvoeren kunnen conflicteren met de eco-regeling en het ANLb. Ook het verplicht moeten werken met standaardactiviteiten uit de zogenaamde koppeltabel belemmert innovatie. De experimenteerruimte die bijvoorbeeld aan de PAVEx-K-pilots ([Pilots samenwerking Akkerbouw en Veehouderij in de vijf experimenteergebieden Kringlooplandbouw](#)) wordt geboden, werd bij de GLB-pilots soms zeer gemist.

Voor alle pilots is van doorslaggevend belang dat zij voldoende experimenteerruimte hebben, afgestemd op de specifieke thematiek waar een pilot op gericht is. Het kan hierbij gaan om:

- **ruimte in regelgeving** rond bijvoorbeeld mest: denk aan bedrijfseigen stikstofbemesting, gebruik van Bokashi, evenwichtsbemesting, mestafzet etc.;
- **innovatie aanmoedigen in bestaande 'groene' technieken**. Voorbeeld: weiden van koeien kan verder onderscheiden worden in stripgrazen of naweiden met jongvee en schapen. In de Veenweidepilots was hier echter geen ruimte voor;
- **wegnemen van belemmeringen in regelgeving voor samenwerkingsmogelijkheden** tussen bedrijven en sectoren, zoals tussen akkerbouw en melkveehouderij, bijvoorbeeld ten aanzien van de gecombineerde opgave voor het GLB;
- **financiële flexibiliteit in de pilotregeling**: ondanks dat de huidige regeling enige flexibiliteit biedt, is het toch nog een keurslijf waarin veel projecten niet passen;

- **uitzonderingsregels voor pioniers:** bedrijven die nieuwe dingen uitproberen, veel investeren, en die kansrijke ideeën en plannen hebben. Zij moeten de ruimte krijgen om nieuwe (transitie)paden te creëren en ideeën uit te laten groeien tot volwassen innovaties;
- **experimenteeruimte voor veldmaatregelen:** onderdeel van de pilots is ook het pionieren met nieuwe veldmaatregelen met als doel te leren of deze ideeën meerwaarde kunnen bieden voor het ANLb. Hiervoor is meer ruimte nodig dan de bestaande lijst met beheerpakketten en/of de koppeltabel.

3.3 WAT IS NODIG VOOR OPSCHALING?

Op de vraag ‘wat is nodig voor opschaling’ hebben niet alle pilots al antwoord kunnen geven. De antwoorden die gegeven zijn, hebben vooral betrekking op de benodigde **randvoorwaarden** die op orde moeten zijn. Deels overlappend met wat we in hoofdstuk 2 al tegenkwamen:

- voldoende tijd en financiering;
- duidelijkheid vanuit de overheid over beleid, financiële middelen en mogelijkheden;
- meer publiciteit over de winst die ermee te behalen valt (breed uitmeten van successen);
- constructief overleg met beleidsmakers (LNV, RVO en provincies);
- doorgaan met meten en vertellen: laten zien hoe het gaat;
- voldoende tijd voor praktijktoetsing;
- voldoende menskracht/capaciteit;
- samenhangend beleid;
- samenwerken met gedeeld eigenaarschap en wederzijds vertrouwen tussen overheid en sector;
- een goede structuur op landelijk en provinciaal niveau voor uitwisseling van kennis;
- een eenduidig verhaal.

3.4 WAT GING GOED?

Op de vraag ‘wat ging goed?’ zijn uiteenlopende antwoorden gekomen vanuit de pilots.

Deels hebben die antwoorden betrekking op **het proces, de contacten en de samenwerking:**

- de georganiseerde bijeenkomsten;
- werving van de deelnemers;
- samenwerking met de deelnemers (bottom up);
- het opdoen van kennis en ervaringen door deelnemers;
- de sociaaleconomische kant;
- de aanhaking bij het Provinciale Programma Landelijk Gebied (PPLG);
- er is inzicht verkregen in de complexiteit van samenwerking, die van veel factoren afhankelijk is: fysiek (zowel het bodem- en watersysteem), ziekte en plagen, wet- en regelgeving, weersomstandigheden in het voorgaande jaar, economische factoren (marktwerking gewassen en financiële risico's hoog salderende teelten) en vaak niet besproken sociale factoren (gezamenlijke geschiedenis, ingesleten gewoontes, sociale druk en sociale vaardigheden, mate van autonoom willen zijn);
- het (beperkt) oefenen met doelsturing.

Deels gaat het om **de concrete producten** waaraan wordt gewerkt en/of die zijn opgeleverd, zoals:

- habitatscorekaarten voor het verbeteren van de kwaliteit en meer integrale inzet van het ANLb op zowel praktijk- als beleidsniveau;
- een Kringlooptool die een beeld geeft van de impact van de huidige vruchtwisseling op de omgeving voor de aspecten benutting van stikstof en de opbouw van organische stof. Door verschillende scenario's in de vruchtwisseling in beeld te brengen, is inzicht gegeven in de effecten van een duurzamer bouwplan op de omgeving en de financiële consequenties voor de boer;
- een 'reisplanner' voor een succesvolle gebiedsgerichte aanpak, vol met tips en tools gebaseerd op ervaringen uit de pilot;
- een methodiek voor een doeltreffender gebiedsgerichte aanpak, bestaande uit een format voor een gebiedsplan en een meerjarenbegroting, routes om te komen tot een gebiedsplan, een checklist voor de uitvoeringsstrategie, een spelvorm voor een gebiedsaanpak, gezamenlijke feitenverkenning, een format voor stakeholdermanagement;
- een landelijk uitrolbare aanpak voor een landbouwloket, incl. implementatieleidraad én tool;
- een goed werkend en betrouwbaar digitaal fundament voor de KPI's die gebaseerd zijn op beheerpakketten (ANLb en/of BBM).

Deels gaat het om **de uitvoering van maatregelen, proeven en onderzoek**, zoals:

- het succesvol verzamelen van de benodigde data;
- het beantwoorden van de meeste onderzoeksvragen en het verbeteren van de naamsbekendheid van het initiatief in de directe omgeving, bij provincie en in de sector;
- de dialoog tussen gebiedspartijen;
- het opleveren van bevindingen aan beleidsmakers;
- het delen van kennis over hoe het nieuwe GLB werkt en het in beeld brengen van de knelpunten;
- het ontwikkelen van een verdienmodel, zodat de coöperatie later zelfstandig verder kan waarmee we werken aan het sluiten van kringlopen;
- de samenwerking met (of tussen?) agrariërs om zinvolle proeven uit te voeren;
- het actief experimenteren met de veldmaatregelen en de kennis en inzichten die daarmee zijn opgedaan door de deelnemers;
- uitvinden hoe waterschap en (groepen) boeren het beste kunnen samenwerken.

Zie verder ook het kopje 'bevindingen t.a.v. veldmaatregelen'.

3.5 WAT HAD BETER GEKUND?

Naast de punten die hierboven al zijn benoemd, hebben pilots op de vraag 'wat had beter gekund?' nog de volgende aanvullende antwoorden gegeven:

- vanuit LNV en RVO mag er meer/vaker verwezen worden naar de pilots (de RVO-pagina is bijvoorbeeld al uit de lucht gehaald terwijl de pilots nog doorlopen);
- effectieve betrokkenheid vanuit externe partijen en de gemeenschap;
- de doorlooptijd van projectinitiatie tot uitvoering had een stuk korter moeten zijn;
- een langere looptijd/onderzoekperiode;
- het ontwikkelen van een gezamenlijk leerprogramma;
- meer duidelijkheid voor de boeren;
- de wil om bestaande systemen te evalueren en verbeteren;
- kringlooplandbouw blijft nog te vaag;
- voor de akkerbouw is de toegang tot cijfers en data lastiger dan voor de melkveehouderij;
- meer (voorafgaand) onderzoek naar de plussen en minnen in bepaalde regio's.

3.6 BEVINDINGEN T.A.V. KENNISUITWISSELING MET OVERHEDEN

De pilots ervaren dat er onvoldoende landbouwkennis aanwezig is bij overheidspartijen: dat geldt voor de provincies, maar nog meer voor de rijksoverheid. Om goed beleid te kunnen maken, is voldoende (praktijk)kennis cruciaal. Onvoldoende (praktijk)kennis leidt tot beleidsvoorstellen die niet op draagvlak kunnen rekenen en praktisch niet uitvoerbaar zijn op het boerenbedrijf. Dat heeft een negatieve invloed op de realisatie van beleidsdoelen. Dat heeft vervolgens weer een negatief effect op de relatie met de landbouwsector, maar bovendien verzwakt het de positie van LNV in gesprekken met de EU, maar ook met andere ministeries, zoals I&W. Het is van belang dat LNV qua kennis een gelijkwaardige gesprekspartner kan zijn voor de sector. Dat is nu niet het geval. Een van de factoren die daar een rol bij spelen, is de generatiewisseling die plaatsvindt bij LNV, waardoor de organisatie uit balans lijkt te raken. Ervaren ambtenaren met kennis en ervaring vertrekken. Een jonge generatie met nieuwe ideeën over de landbouwtransitie doet zijn intrede. Deze generatie heeft nog niet de tijd gehad praktijkervaring op te doen. Vernieuwende beleidsontwikkelingen missen hierdoor een realiteitscheck.

In provinciale gebiedsprocessen wordt veel gepraat, maar gemiddeld genomen hebben provinciale ambtenaren geen goed beeld van de landbouwpraktijk. Dit is wel nodig om tot uitvoerbare plannen te komen. De verhouding in numerieke aantallen tussen beleidsmedewerkers natuur en beleidsmedewerkers landbouw bij provincies is erg scheef, soms wel 10 op 1. Hierdoor is er geen balans in de gesprekken. De gebiedsprocessen in het kader van de Provinciale Programma's Landelijk Gebied (PPLG's) worden veelal getrokken door de beleidsmedewerkers natuur. Om meer balans in de gesprekken te krijgen, zal er geïnvesteerd moeten worden in het kennisniveau over de landbouwpraktijk bij beleidsmedewerkers natuur. Ook het investeren in natuurkennis bij beleidsmedewerkers landbouw zal bijdragen aan een meer uitgebalanceerd gesprek in gebiedsprocessen.

Doordat ambtenaren nog steeds vaak sectoraal denken en werken, ontstaat er onbalans in het beleid voor/in relatie tot de agrarische sector. Diverse thematisch uitgewerkte regels en maatregelen komen samen op 'het boerenerf' en leiden door hun combinaties/stapeling tot praktisch onuitvoerbaar beleid. Om dit te voorkomen zou er bij alle betrokken overheden een aantal ambtenaren moeten werken die

kennis hebben van landbouw en landbouwbeleid en dit dwars door de linies in de provinciale huizen heen verder moeten kunnen beoordelen op uitvoerbaarheid, vanuit een perspectief van integraliteit. Iemand met een vrije rol om landbouwbeleid in te kunnen pluggen en tot (goede) uitvoering te brengen.

Het delen van kennis vanuit de pilots

Uiteindelijk zijn alle pilots gericht op het opdoen van kennis en inzichten over een veelheid aan onderwerpen. Bij de veenweidepilots lag de focus nog het meest op het beantwoorden van specifieke/concrete kennisvragen. Het delen van de opgedane kennis en inzichten is vervolgens ook een essentieel onderdeel van pilots. Dit dient meerdere doelen:

- **beleidsbeïnvloeding:** het leveren van input voor nieuw beleid en voor een betere aansluiting tussen beleid en uitvoering;
- **kennisverspreiding:** het uitdragen van kennis zodat ook andere partijen die kennis kunnen benutten. Daarbij is het van belang om onderscheid te maken tussen verschillende communicatiedoelgroepen, hoofdzakelijk beleidsmakers en (collega-)boeren. Zo zorg je ervoor dat de juiste kennis op de juiste plek landt.

Excursies/veldbezoeken werken altijd heel goed, zo is in deze pilotronde opnieuw gebleken; alhoewel ook hierbij geldt dat het lastig is om beleidsmakers aan te haken. Verder zijn factsheets per maatregel of cluster van maatregelen zeer geschikt als voorlichtingsmateriaal.

3.7 BEVINDINGEN T.A.V. VELDMAATREGELEN

Over het algemeen zijn de pilots wel tevreden over de veldmaatregelen die tot nu toe zijn uitgevoerd. Dankzij de veldmaatregelen hebben de pilots en vooral ook de deelnemers inzicht gekregen in de inpasbaarheid en toepasbaarheid in de praktijk.

Als belangrijkste **knelpunten** bij de uitvoering van de veldmaatregelen zijn genoemd:

- sommige maatregelen zijn lastig te communiceren richting deelnemers;
- sommige maatregelen zijn lastig inpasbaar/uitvoerbaar;
- niet alles had het gewenste en/of verwachte effect;
- landbouwkundig gezien zijn er soms flinke uitdagingen: het is een zoektocht om de negatieve effecten op de bedrijfsvoering te minimaliseren en de positieve effecten te maximaliseren. De verhouding tussen de hoeveelheid werk en de vergoeding speelt hierin een rol.

Op de vraag of het uitvoeren van de veldmaatregelen tot nieuwe kennis en inzichten heeft geleid, zijn wisselende antwoorden gegeven. Een deel kan hierover nog geen uitspraak doen omdat de pilot nog niet is beëindigd en/of de veldgegevens nog niet zijn verwerkt. Een ander deel geeft aan dat er zonder meer veel geleerd is. Soms vooral voor de deelnemers zelf, c.q. voor de specifieke situatie, soms ook voor de gehele sector.

Voorbeelden van concrete kennis en inzichten die tot dusver zijn opgedaan via uitgevoerde veldmaatregelen:

Thema GLB

- Het verbreden van verdienmodellen binnen een landgoedmodel heeft zin, maar er is een lange adem voor nodig en vaardigheden die niet per se van nature bij boeren aanwezig zijn;
- Het doorsnijden van akkerland met brede botanisch waardevolle hooilandranden (minimaal 12 meter) kan een erg effectieve maatregel zijn om de biodiversiteit in het akkergebied te doen herstellen, zeker in combinatie met de aanleg van enkele wintervoedselveldjes. De ervaring is ook dat percelen die uit langjarig akkerbeheer komen erg geschikt zijn om bij het gebruik van geschikt inheems zaaizaad om te vormen naar botanisch waardevol hooiland. Om dit echt goed te doen vraagt dit wel om een vrij stevige investering in goed inheems zaaizaad wat prima te verantwoorden is als zo'n maatregel langjarig kan blijven liggen, maar wat al snel met een goedkoper en minder effectief mengsel wordt ingezaaid wanneer de overeenkomst maar voor maximaal 6 jaar is. Langetermijnzekerheid om dit soort maatregelen echt goed in te richten en te onderhouden is dan noodzakelijk ook voor veel andere natuurmaatregelen zoals bijvoorbeeld kruidenrijke akkers. Daarnaast speelt ook dat akkerbouwgrond vaak zo duur is dat het permanent uit productie nemen van delen van dit land voor natuurmaatregelen niet snel gebeurt bij de huidige vergoedingen. Het verlies aan agrarisch opbrengend vermogen in de akkerbouw is per hectare namelijk veel hoger dan in de veehouderij;
- Met betrekking tot de aanleg van meerjarige vogelakkers met strokenteelt blijkt dat ze waardevol zijn voor de biodiversiteit, maar dat er landbouwkundig gezien flinke uitdagingen zijn. De zoektocht is om de negatieve effecten op de bedrijfsvoering (met name onkruiddruk) te minimaliseren en de positieve effecten (natuurlijke plaagbestrijding) te maximaliseren;
- De uitgevoerde veldmaatregelen hebben inzicht gegeven in de inpasbaarheid van de maatregelen als eventuele eco-activiteit en in de mogelijkheid van controle van die maatregelen;
- De maatregelen hebben tot inzichten geleid op het gebied van toepasbaarheid van de maatregelen voor een specifiek gebied. Ook heeft het inzichten gegeven in welke zaken nodig zijn voor het begeleiden van een extensiveringstraject;
- Er zijn mogelijkheden voor agrarisch beheer rondom natuurgebieden, waarbij op een extensieve manier geboerd wordt met veel maatregelen ter verbetering van biodiversiteit en verlaging van directe stikstofemissies met behulp van laag-technologische aanpassingen (economisch is dit nog niet geanalyseerd, maar wel praktisch uitvoerbaar);
- We hebben de veldmaatregelen gebruikt om ons te verdiepen in een teelt of werkwijze op het bedrijf. Er waren vier onderwerpen in totaal: biologische vlasteelt, biologische strokenteelt, biodiversiteit in een open polderlandschap (ANLb) en ecologisch slootschonen in het veenweidegebied (ANLb). De veldbezoeken waren goed bezocht en hebben diverse boeren geïnspireerd en ook beleidsmakers laten zien hoe 'hun' beleid in de praktijk uitwerkt;
- Input m.b.t. de technische functionaliteiten die komen kijken bij een data-driven project/uitwisseling van data;
- Het uitvoeren van veldmaatregelen (o.a. kievitstrook) leidt tot inzicht wat wel en niet werkt, en is vervolgens toepasbaar in het ANLb;
- Veldmaatregelen dragen bij aan het testen van toepasbaarheid van het ontwikkelde concept in de pilot (habitatscorekaarten).

Thema Veenweiden

Van belang om in het achterhoofd te houden: onderstaande conclusies zijn afkomstig van de individuele pilots. Het effect van maatregelen om de grondwaterstand te verhogen verschilt per gebied en per perceel. De conclusies:

- Er is meer inzicht verkregen in wat peilverhoging en greppelinfiltratie in het veenweidegebied (veen en klei op veen) betekenen voor: 1) de grondwaterstand c.q. het veenbehoud 2) de vegetatie 3) het bodemleven 4) de agrarische bedrijfsvoering (draagkracht, beweiding, inkomensderving, inpassing beheermaatregelen etc.);
- Lokaal hebben de weersomstandigheden een veel grotere invloed op de grondwaterstanden dan de peilverhogingen;
- Weidevogels hebben baat bij vernattingsmaatregelen;
- Er zijn geen duidelijke effecten van vernatting op de aantallen regenwormen gevonden; als het langdurig te nat wordt, b.v. aan de randen bij volledige infiltratie, neemt het bodemleven c.q. het aantal wormen wel af;
- De effecten die de boeren verwachten als *overall* het peil omhoog gaat, zijn effecten op de draagkracht/ bewerkbaarheid, en kwantiteit en kwaliteit van de grasmat (o.a. pitrus-vorming)
- Als je echt CO₂-emissie wilt besparen, moet het grondwaterpeil echt hoger. Zelfs greppelinfiltratie is onvoldoende, 5 meter bij de inundatie vandaan was het grondwater al behoorlijk uitgezakt. Een kennisvraag is of greppelinfiltratie voldoende kan helpen (of waar wel en waar niet), of dat waterinfiltratiesystemen (onderwater- of drukdrainage) de enige manier zijn. Of ligt het antwoord vooral in een slimme mix van maatregelen?
- De natte teelten die zijn beproefd, zijn niet goed gelukt. Het gras concurreerde sterk met de lisdodde ondanks de vernatting. Verregaande vernatting leidt tot minder opbrengst. Uit een andere proef blijkt dat een grondwaterpeil van min 40 cm nauwelijks leidt tot emissiereductie, omdat de zuurstof op die diepte al opgesoupeerd is. Min 20 helpt wel, maar leidt tot minder gewasopbrengst; dat is logisch, want de N en de C komen veel minder beschikbaar. In andere onderzoeken is er wel weer een duidelijk effect van peilverhoging waarneembaar, ook op -40;
- Peilfluctuatie kan (negatieve) invloed hebben op de waterkwaliteit en stabiliteit van de oevers en (tijdelijk?) op de biodiversiteit op de oevers;
- Op intensief gebruikte, sterk bemeste percelen leidt te snelle peilverhoging (tot boven de 40 cm) in combinatie met een rigoureuze stop op de bemesting tot ongewenste vegetatie (pitrus) of in ieder geval niet automatisch tot kruidenrijke graslanden.

Thema Kringlooplandbouw

- Er is nuttige ervaring opgedaan met het uitwisselen van percelen tussen melkveehouders en akkerbouwers en hoe die uitwisseling beter gefaciliteerd zou kunnen/moeten worden;
- Kennis en ideeën opgedaan over het beter faciliteren van samenwerking tussen agrariërs (qua grondgebruik en mest);
- Er is kennis opgedaan over het composteringsproces (omzetten, toepassen en uitrijden) en afstemming met alle partijen over het sluiten van kringlopen;
- Scheidingsvloeren met scheiding aan de bron en met een hoog scheidingsrendement zijn in potentie effectief om ammoniak- en broeikasgasemissies te beperken. Voorwaarde is dat de pH van de urinefractie wordt verlaagd naar een pH van 5,5 door het toevoegen van zuur of een gemakkelijk afbreekbaar organisch product. Deze pH is vergelijkbaar met de zuurgraad van veen in agrarisch gebruik;
- De resultaten wat betreft het effect van verschillende mestscheidingsproducten, inclusief bijmengingen, op de bodemkwaliteit en biodiversiteit worden op dit moment nog uitgewerkt. De eerste resultaten laten zien dat het bijmengen van stro of maaisel aan de dikke mestfractie de stikstofbenutting van de mest verbetert;
- Het is van belang om bodemanalyses uit te voeren om te onderzoeken of bemesting wenselijk is, niet alleen om de bodem in evenwicht te brengen, maar ook om de natuurdoelen te bevorderen;
- De mogelijkheden van uitvoering van bepaalde maatregelen op de eilanden zijn onderzocht, en de consequenties daarvan voor de bedrijfsvoering van de boeren. De pilot heeft inzicht gegeven in de mogelijkheden voor stikstofreductie en andere omgevingsdoelen.

3.8 BEVINDINGEN T.A.V. BELEIDSMATREGELEN

Een deel van de pilots - vooral de 'echte' GLB-pilots - was vooral gericht op het ontwikkelen en toetsen van ideeën voor nieuwe beleidsmaatregelen. De oogst tot dusver van deze pilots:

- de eco-regeling is gebaat bij een breder keuzemenu aan activiteiten, meer prestatieprikkels en een gebruiksvriendelijker rekentool. Op deze drie punten zijn concrete voorstellen gedaan;
- afschaffing van de derogatie en extensivering tussen de € 40.000 en € 150.000 kost voor de boeren die hebben deelgenomen (uitgaande van krimp van de veestapel, want het is zeer lastig om aan extra grond te komen). Dat zijn onmogelijke bedragen om op bedrijfsniveau op te hoesten. Financiële ondersteuning vanuit de overheid, zowel voor stoppers als blijvers, is daarom zeer noodzakelijk. Er zijn voorstellen ontwikkeld voor extensiveringsinstrumentarium voor bedrijven in en rond N2000-gebieden en andere extensiveringsgebieden;
- voor de drie ANLb-leefgebieden zijn habitatscorekaarten ontwikkeld. Deze kunnen door de collectieven worden ingezet als instrument voor doelmatiger beheer en door de overheid als beleidsinstrument. Daarbij zijn ideeën ontwikkeld voor (de formulering van) EU-beleid, nationaal beleid (NSP) en provinciaal beleid (Natuurbeheerplannen);
- er zijn ideeën ontwikkeld voor (toepassing van) doelsturing en voor de rol van (al dan niet aangepaste) KPI's daarbij;
- duidelijk is geworden dat eenvoudige registratie van landschapselementen nog steeds een aandachtspunt is. Met betrekking tot kringlooplandbouw is het belangrijk dat er experimenteerruimte in ANLb-pakketten komt, zodat natuurmaatregelen beter geïntegreerd kunnen worden in de landbouwpraktijk;
- er is ervaring opgedaan met de vraag hoe een coöperatie van boeren kan bijdragen aan het sluiten van kringlopen;
- samenwerking tussen overheden en boeren is nodig voor circulaire economie en wet- en regelgeving moeten worden aangepast aan de doelstellingen van kringlooplandbouw/circulaire economie;
- publiek-private samenwerking kan ook worden ingezet bij de uitvoering van beleid, bijvoorbeeld in de vorm van gebiedsloketten;
- er zijn inzichten opgedaan in leerprocessen, het in dialoog sturen op doelen; het gebiedsspecifiek maken van beleidsdoelen, via wegingsfactoren keuzes stimuleren en ervaring met de werking van KPI's als instrument om verbeteringen te monitoren en scores vast te leggen en te belonen;
- sociaaleconomisch zien de boeren extra kosten door peilverhogingen, maar komt ook het wantrouwen richting de overheid naar voren. Het waterschap wordt gezien als een organisatie die achter het bureau zit en niet flexibel is. Investeren is vaak niet mogelijk, de bank geeft geen lening vanwege de onzekerheden. Veranderende regels, administratie en onduidelijkheid in het beleid hebben een negatief effect op de boeren.

3.9 BEVINDINGEN T.A.V. GEBIEDSPROCESSEN

Gebiedsprocessen hebben in meerdere pilots een belangrijke rol gespeeld. Daaruit zijn diverse aandachtspunten en aanbevelingen naar voren gekomen. De rode draad is: er is helderheid nodig over (1) doelen, (2) beschikbare middelen en (3) het proces. Die helderheid is nodig om te kunnen bouwen aan vertrouwen en de juiste randvoorwaarden te creëren, zodat alle betrokken partijen bereid zijn om te investeren in samenwerking en gedeeld eigenaarschap. Onderstaand worden deze drie punten verder toegelicht.

Heldere doelen

- De doelen moeten helder zijn. Daar schort het nu nog vaak aan. Ook sommige pilots liepen hier tegenaan: decentrale overheden die belangrijke informatie en kaarten niet wilden prijsgeven. Het beruchte 'kaartje van Van der Wal' heeft die terughoudendheid nog versterkt. Er zijn gebieden - zoals de veenweiden - waarvoor de doelen al vrij helder zijn. Maar op het zand en in veel akkerbouwgebieden zijn ze vaak nog erg onduidelijk. Moet je in zulke gevallen dan maar achterover leunen tot de doelen duidelijk zijn en er zicht is op het (financiële) instrumentarium dat nodig is om die doelen te halen? Nee, dan kom je in een vicieuze cirkel. Hou zoveel mogelijk zelf de regie. Anders dan de overheid kunnen boeren snel schakelen en organiseren. Door zelf een plan te maken (bijvoorbeeld een gebiedsofferte) waarin de prestaties duidelijk worden, maar ook de randvoorwaarden om die prestaties te kunnen halen, kun je de overheid uitdagen om het achterste van de tong te laten zien. Wel zit hier een grens aan; niet alles kan opgepakt worden zonder dat er een financiële vergoeding tegenover staat. Voor het proces, maar ook voor de uitvoering van het plan erna.
- Uiteindelijk moet het beleid van maatregelsturing naar doelsturing. De pilots geven goede input voor doelsturing. Maar zolang de doelen niet zijn vertaald in KPI-scores of in passende regelingen zoals het ANLb, is het niet duidelijk wanneer het nu goed is. In de pilots is ervaren dat er meerdere routes zijn om doelen te bereiken. Door ruimte te geven om klein te beginnen en geen vast draaiboek voor te schrijven, ontstaat een succesvoller gebiedsproces waarin ruimte is om aan te sluiten.

Beschikbare middelen

Een groot struikelblok is het gebrek aan instrumenten. Er lopen gebiedsprocessen terwijl de overheid er zelf nog niet over uit is wat ze kan en wil bieden. Er is nog geen Transitiefonds en provincies beschikken niet of nauwelijks over financiële middelen voor de uitvoering van de Provinciale Programma's Landelijk Gebied (PPLG's). Veel provincies zijn daarnaast maar beperkt bezig met pilots en ontwikkeling van instrumentarium voor de landbouw. Ze kijken hiervoor sterk naar het rijk.

Er zijn veel goede initiatieven en plannen uit de sector waarmee de doelen bereikt kunnen worden. Door het ontbreken van geld en instrumenten om tot uitvoering op het boerenerf te komen, zal de bereidheid tot omschakeling verder afnemen. De processen zijn opgestart en onderzoeken lopen. Dit kost allemaal veel geld. Het vrachtschip met geld is tegen de tijd dat hij bij de boer aankomt een rubberbootje geworden. Dat is de vrees. Het is (bijna) onethisch om nog langer te wachten met het geven van duidelijkheid.

Zodra middelen beschikbaar zijn, zal de overheid er ook voor moeten zorgen dat ze makkelijk toegankelijk zijn. Drempels om deel te kunnen nemen aan regelingen zijn te hoog: je moet door teveel hoepels springen. Instrumentarium wordt als knellend ervaren, terwijl het faciliterend zou moeten zijn. Een landbouwloket kan hierbij helpen. We weten uit pilots dat innovaties werken, maar de stap naar opschalen is nog te groot en risico's liggen vaak in zijn geheel bij de individuele agrariërs.

Er moet dus voldoende budget zijn, en wel op twee manieren:

- ‘ongelabeld’ geld voor het gebiedsproces en voor experimenten. Procesgeld blijkt vaak lastig te krijgen. In de gebiedsgerichte aanpak (GGA) is vaak niet of nauwelijks geld beschikbaar voor boeren en collectieven om mee te praten;
- duurzaam - structureel - budget voor de te leveren diensten. Ook dit is er, door het geklachte landbouwakkoord en alle gedoe omtrent het (ontwerp) NPLG, nog maar mondjesmaat, voor een select aantal projecten.

Als je boeren en gebiedspartijen niets te bieden hebt, kun je ook geen zaken doen. Zie bijvoorbeeld de samenwerkingsregeling voor veenweiden en N2000. Dat is op zich een goede regeling waarin ook planvormingsgeld beschikbaar is, maar er is veel ongeloof dat hij na 2027 onderdeel zal zijn van het nieuwe GLB en het budget ook dan nog beschikbaar zal zijn. Ook hier geldt: niet achterover leunen bij gebrek aan geld. Een gebiedsplan of gebiedsofferte kan in dat geval juist helpen om geld los te krijgen. Daarnaast is het van groot belang om de beloning voor maatschappelijke diensten om te vormen naar een verdienmodel. Dat betekent dat je ook moet kijken naar EU-regels, WTO-regels en handelsverdragen.

Helder (gebieds)proces

Gebiedsprocessen moeten goed zijn georganiseerd. Zorg voor duidelijke kaders waarbinnen gebiedspartijen met elkaar een gesprek kunnen aangaan. De provincies zetten nu eigen of ingehuurde projectleiders in, maar het is veel beter om zelf vanuit het gebied de leiding te nemen. Je moet dan iemand (c.q. een organisatie) hebben die de twee werelden (praktijk en beleid / gebied en overheden) bij elkaar kan brengen. Dat kan een collectief zijn of een andersoortige coöperatie van boeren en burgers (zoals in de pilot It Akkrumer Deel en Aldeboarn-De Deelen), of - afhankelijk van de opgaven - een afzetcoöperatie waarmee je in de markt een goede prijs bedingt. Je begint dan met een kleine groep gemotiveerden en als je organisatie maar wervend genoeg is, sluit de rest er zich wel bij aan. Belangrijk daarbij is wel dat de kleine groep gemotiveerden zich ‘eigenaar’ van het probleem voelt en intrinsiek gemotiveerd is hiermee aan de slag te gaan. Een partij in een rol drukken zonder dat deze rol door deze partij gewenst wordt, werkt averechts.

Alternatief is dat je ‘poldergesprekken’ organiseert met zoveel mogelijk grondgebruikers. En vergeet niet om - eventueel in een later stadium - de andere gebiedspartijen (zoals TBO's) erbij te betrekken. Er moet breed maatschappelijk draagvlak komen; trek zoveel mogelijk gezamenlijk op. Hoe breder het draagvlak, hoe moeilijker het voor de overheid is om het plan te verwerpen. Werk samen met de overheid ook een werkbaar handhavingsmodel uit; hierin is nog veel (administratieve en vertrouwens-) winst te behalen. Dat geldt bijvoorbeeld voor het toevoegen van nieuwe, inhoudelijk kansrijke activiteiten aan de eco-regeling.

Er is bij voorkeur een bestuurlijk zwaargewicht betrokken die als ‘ambassadeur’ van het gebied wil optreden, die juridische knelpunten kan tackelen en af en toe met de vuist op tafel kan slaan. Alternatief is het meedraaien van een provincieambtenaar in het projectteam, zoals bij enkele Friese pilots het geval was. Als je een enthousiast iemand weet te vinden die de interne procedures goed kent, kan dat heel goed werken. Maar zo iemand moet dan wel beschikbaar zijn.

Resumerend: er is perspectief nodig

Boeren kunnen niet vooruit zonder duidelijke kaders. Met name extensivering kan leiden tot een forse daling van het economisch saldo en ingrijpende aanpassingen in de bedrijfsvoering vereisen. Het gebrek

aan zicht op extra opbrengsten maakt de financiële haalbaarheid onduidelijk. Onzekerheid, het gebrek aan vertrouwen in de overheid en de complexiteit van gebiedsprocessen zorgen gezamenlijk voor stagnatie bij zowel boeren als overheden.

3.10 BEVINDINGEN T.A.V. SAMENWERKING

Betrokken partijen

Er is een breed palet van partijen betrokken (geweest) bij de uitvoering van de pilots. De pilots hebben in algemene zin ervaren dat er een brede belangstelling was/is. Toch was het vaak lastig om mensen aan tafel te krijgen; enerzijds vanwege tijdgebrek, anderzijds vanwege een gebrek aan bereidheid. Ook geven pilots aan dat juist de doelgroep van boeren soms lastig te bereiken was. Deels heeft dat te maken met de complexe beleidscontext zoals hierboven geschetst. Met name de overheden kwamen moeilijk om tafel, waardoor de onderlinge afstemming en uitwisseling tussen pilots en beleid beperkt is gebleven. Deelname in een proces/project in het eigen gebied lukte over het algemeen vrij goed, maar ambtenaren die op een hoger niveau zitten, bleven vaak in eigen gelederen/huis. Samenwerking ontwikkelt zich beter als er tijd is om te investeren in relaties; stel de mens voorop.

Verschillende vormen van samenwerking

Resumerend kunnen in de pilots verschillende vormen van samenwerking onderscheiden worden, namelijk samenwerking tussen:

- boeren onderling om van elkaar te leren en gezamenlijk plannen te ontwikkelen;
- boeren onderling om producten en diensten te ontwikkelen en af te zetten (collectieven, product- en afzetcoöperaties). De boer is druk met zijn bedrijf, dus regel het voor hem in coöperatieve vorm;
- veehouders en akkerbouwers voor het (beter) sluiten van kringlopen en een ruimere vruchtwisseling. De pilots die zich hiermee bezighielden, liepen vast op de regelgeving. Samen optrekken voor beleidsbeïnvloeding vergroot de kansen op succes;
- met andere gebiedspartijen om een zo breed mogelijk draagvlak te krijgen voor de gebiedsontwikkeling;
- sector en overheid om richting en invulling te geven aan beleid;
- sector en overheid om uitvoering te geven aan dat beleid en om nieuwe uitvoeringsprotocollen (o.a. voor de handhaving) te ontwikkelen.

Iedere betrokkene zou zichzelf moeten zien als een bouwsteen van de oplossing. Daarbij is wel van belang om te beseffen dat je op een aantal dingen invloed hebt, maar op een aantal dingen ook niet. Door te focussen op de zaken waar je invloed op hebt, kan enthousiasme ontstaan en enthousiasme is aanstekelijk. Er ontstaat dan een vliegwiel met impact.

Pilot: Biologisch in Ontwikkeling

Pilot: Gescheiden met waarde

Kolomproef. Pilot: Gescheiden met waarde

Pilot: Biologisch in Ontwikkeling

Pilot: Gescheiden met waarde

Samenwerking overheid en sector

Meerdere pilots geven aan dat de overheid naar hun idee (te) weinig vertrouwen heeft in de sector, te verdeeld is en 100% zekerheid wil op realisatie van doelen. Daardoor worden er - vanuit een controledwang - extra regels ingebouwd die juist contraproductief werken op het halen van de doelen. Dit leidt daarnaast ook tot te hoge administratieve lasten. Subsidies moeten ontschot worden, beter toegankelijk zijn en vooral ook op de juiste momenten toegankelijk zijn. Subsidieregelingen zijn nog te vaak een keurslijf waarin teveel boerenbedrijven niet passen. Er is veel potentie om de ecologische effectiviteit van regelingen of processen te verbeteren. Maar dit valt of staat met een overheid die voldoende ruimte - en vertrouwen - biedt. Uiteindelijk zouden veel boeren überhaupt niet afhankelijk willen zijn van subsidiegeld om de transitie te realiseren, of hooguit als tijdelijke steun in de rug. De transitie zou veel meer uit de markt moeten komen.

Ook is er meer ondersteuning en regelgeving nodig voor een versnelde introductie van innovaties. Boeren zijn bereid te investeren zonder subsidies, maar juridisch mogen innovaties niet zomaar toegepast worden. Te snel goedkeuren van innovaties kent ook een keerzijde. Wanneer de innovatie alsnog minder goed blijkt te werken, is de investering wel gedaan en kan de boer zijn bedrijfsmatig voordeel en mogelijk ook voordeel uit stimuleringsregelingen niet innen. Om dit te voorkomen zou de overheid garant kunnen staan voor koplopers die risico lopen op desinvesteringen.

3.11 BEVINDINGEN T.A.V. ROLLEN

De rollen van de overheden

Om bij te kunnen dragen in gebiedsprocessen zullen ambtenaren moeten (kunnen) voelen én snappen waar de pijn en de emotie zit, en waarom. Ze moeten echt gemotiveerd zijn om met gebiedsprocessen aan het werk te gaan. Het zou nuttig zijn als ambtenaren eens een dag meelopen op een boerenbedrijf en de praktijk ervaren. Momenteel regeert volgens een aantal pilots vooral de angst: er is schroom bij ambtenaren om 'het veld' in te gaan. Dit komt enerzijds door een gebrek aan kennis van/over de praktijk, maar vooral ook door een gebrek aan middelen en instrumentarium. Provincies hebben momenteel te weinig te bieden, waardoor de frustratie en boosheid van de landbouwsector toeneemt. Deze impasse moet doorbroken worden, zodat ambtenaren weer voor een zaal met boeren durven te gaan staan. Ook de agrarische sector moet hier verantwoordelijkheid in nemen. Voorzitters van sectorpartijen moeten de sprekers van overheden het benodigde comfort bieden, zodat zij zich veilig voelen om in gesprek te gaan met de sector. Partijen moeten leren in elkaars huid te kruipen. Landbouw en natuur moeten meer gaan samenwerken om elkaar te snappen. Dat kan het beste door samen op pad te gaan en eens in elkaars 'praktijk' te duiken: ambtenaren de boerenpraktijk in, en boeren de ambtenarenwereld in.

De ervaring is dat provincies, uitzonderingen daargelaten, voornamelijk bezig zijn met natuur(beleid) en maar heel beperkt met landbouwbeleid. Daarvoor verwijzen ze naar de rijksoverheid. Het is echter niet zo dat provincies geen instrumenten hebben om te sturen op toekomstbestendige landbouw. Ze beschikken bijvoorbeeld met het ANLb over een succesvol instrument dat op draagvlak vanuit de landbouwsector kan rekenen en waarmee ze zelf ook kunnen sturen op beleidsdoelen. De provincies zouden de ANLb-wortel vaker/meer moeten kunnen inzetten en hiervoor middelen vanuit het rijk beschikbaar gesteld moeten krijgen. Zet het ANLb op een voetstuk en meer centraal in je beleid. Dat agrariërs waardevolle agrarische natuur realiseren en beheren, kan en moet beter/meer voor het voetlicht gebracht worden.

Concluderend lijkt de rem vooral bij de rijksoverheid te zitten.

Van decentrale overheden, zoals waterschappen, wordt verwacht dat zij (meer) naast de boer staan. Maak afspraken op doelniveau, formuleer een aanbod en wees daar standvastig in. Voor individuele ondernemers en ook voor gebiedspartijen geldt: afspraak is afspraak. Je moet kunnen vertrouwen op gemaakte afspraken over te nemen maatregelen en de daarvoor te ontvangen vergoedingen. Je moet niet ineens geconfronteerd worden met generieke beleidsregels die tegen gemaakte afspraken ingaan.

Verder wordt in de praktijk ervaren dat RVO als uitvoeringsorganisatie steeds sterker stuurt en daarmee 'regeert', in plaats van als opdrachtnemer van de provincies te werken. Dit schept onduidelijkheid en leidt tot impasses tussen RVO en sector. Duidelijkheid over rollen en rolvast handelen is essentieel.

De rol van de sector

Binnen de landbouwsector wordt het respect voor elkaar gemist: "We zetten ons teveel tegen elkaar af. We zijn niet van: 'agree to disagree'." De polarisatie binnen de landbouw versterkt. Door zelf ook meer de dialoog op te zoeken, krijg je meer respect voor elkaar. Op alle schaalniveaus, van burens onderling tot nationale belangenbehartiging, is het belangrijk een setting te hebben/creëren waarin je met elkaar spreekt en het met elkaar oneens kunt zijn; een setting waarin je gezamenlijk op zoek gaat naar de zaken waar je het wél over eens bent of kunt zijn. De sector heeft ook de verantwoordelijkheid om te werken aan de doelen die met hem zijn/worden afgesproken. Want ook de agrarische sector heeft zich gecommitteerd aan doelen op het gebied van stikstof, waterkwaliteit en klimaat. Het is van belang dat de sector hier duidelijk naar de achterban over communiceert en agrariërs stimuleert de nodige aanpassingen te doen.

De rol van de agrarische collectieven

De bestaande agrarische collectieven vormen een belangrijke verbinding tussen praktijk en beleid, zijn samen landsdekkend en bieden hiervoor een goede 'infrastructuur'. Zij hebben door de jaren heen ook een vertrouwensband opgebouwd met de aangesloten agrariërs. Om hun positie nog meer te kunnen benutten, is het wenselijk om hun rol verder uit te bouwen. Daarvoor is van belang:

- dat de collectieven zich breder ontwikkelen dan hun 'kerntaak', het ANLb. Veel collectieven doen dat al volop, andere nog niet. Dit vergt niet alleen hernieuwde opbouw van capaciteit (kwantitatief en kwalitatief), maar ook een nieuw mandaat van de grondgebruikers en bovendien van een veel grotere groep grondgebruikers;
- dat de collectieven hun monitoringscapaciteit en -inspanningen versterken, of inzicht krijgen in bestaande monitoringsdata, bijvoorbeeld van waterschappen. Dat is van groot belang om je visie of gebiedsplan te onderbouwen en om de prestaties goed te volgen;
- dat collectieven zich blijven richten op kwaliteitsverbetering van het ANLb en alles wat daarvoor nodig is. Habitatscorekaarten kunnen hierbij een rol spelen, om zowel de interne praktijk (bij collectieven en deelnemers) van het ANLb te verbeteren, als ook beleid te laten meebewegen naar passende doelsturing;
- dat er goede afspraken worden gemaakt met zowel grondgebruikers als overheid over het takenpakket van de collectieven. Ze moeten onder geen beding een verlengstuk van RVO of NVWA worden.

De gebiedsgerichte aanpak (GGA) van de (meeste) provincies is niet erg wervend. Je moet in het gebied onderling afstemmen wat je doet en vervolgens een plan ontwikkelen. Collectieven kunnen daar - afhankelijk van het type doelen - een rol in spelen.

De rol van het onderwijs

Ook het onderwijs heeft een rol, maar kan deze niet altijd goed vervullen. De praktijk is dat de inhoud van de lesprogramma's niet altijd gewaardeerd wordt binnen de landbouwsector. Er is sprake van een cultuurverschil tussen school en thuis. Vergroening en natuurlijk denken gaan te snel in het lesmateriaal (HBO). In het MBO daarentegen loopt de vergroening van het lesprogramma sterk achter ten opzichte van het HBO. Hierbij zijn overigens wel regionale verschillen zichtbaar.

4 AANBEVELINGEN

Ondersteun met beleidskeuzes in een transitie naar duurzame landbouw

- Wees helder over het belang van de te halen doelen ('de inspirerende preek'), bied aantrekkelijke vergoedingen ('de wortel') en wees duidelijk over de consequenties als de doelen niet gehaald worden ('de stok');
- Stuur via het landelijk en provinciaal beleid vooral op doelen en zorg voor duidelijke communicatie richting sector en maatschappij over die doelen en hoe het (nieuwe) beleid hier aan bijdraagt;
- Zorg voor een samenhangend geheel aan beleidsinstrumenten, waarbij stimulerende en regelgevende/normerende maatregelen gelijktijdig worden ingezet en betrek agrariërs bij het ontwerpen van beleidsinstrumenten;
- Zorg voor langjarig perspectief zodat boeren en organisaties hier op kunnen bouwen;
- Ondersteun verbreding van bedrijfsvoering door het aanpassen van belemmerende wetgeving voor meervoudige inkomstenbronnen;
- Zorg voor (meer) experimenteeruimte en kennisontwikkeling;
- Maak de transitie naar doelsturing en laat sturing enkel gebaseerd op controleerbaarheid los. Zo kunnen o.a. collectieven en agrariërs weer focussen op kwaliteit en praktijk;
- Het is belangrijk om als overheid successen breed te delen, met een positief-kritische toonzetting die vertrouwen in de toekomst van de (verbrede/'vergroende') sector uitstraalt;
- Het is belangrijk om stil te staan bij de inpasbaarheid en bij mogelijke belemmeringen of bedrijfsrisico's, en om die zo mogelijk te tackelen;
- Naast collectieven kunnen (door gebied en overheid gezamenlijk bemenste) gebiedsloketten een nuttige rol spelen, bijvoorbeeld om overheidsinformatie toe te spitsen op het gebied;
- Haal bij boeren op met welke onderwerpen ze aan de slag willen en stem daar je voorlichting op af;
- Kijk wat je van omliggende landen kunt leren (zoals Vlaanderen, Duitsland en Denemarken);
- Koester en waardeer de pioniers en gebruik hen als inspiratie- en kennisbron. Pioniers moeten beleidsmatig beter ondersteund worden; daar zouden de landbouworganisaties zich hard voor moeten maken. De early adaptors zijn de boeren van de toekomst;
- Integreer beleidskeuzes: als er aan de ene kant wordt ingezet op meer biologische landbouw, zorg dan dat instrumenten uit het GLB goed aansluiten bij de biologische sector (zowel bij de wetgeving als bij de praktijk).

Zorg voor een breed gedragen gebiedsproces

- Zorg voor duidelijke communicatie rondom Natura 2000 en benoem expliciet wanneer er geen antwoorden zijn of iets onvoldoende helder is;
- Zorg voor duidelijke kaders waarbinnen de gebiedspartijen met elkaar in gesprek kunnen gaan;
- Neem de sociaaleconomische aspecten op in de doelstellingen van een gebiedsproces, gelijkwaardig aan de doelen die worden gesteld op het gebied van milieu en natuur;
- Zet procesbegeleiders en onafhankelijke landbouwexperts zoals erfcoaches in om op een professionele

wijze mede vorm en inhoud te geven aan de sociaaleconomische aspecten binnen het gebiedsproces en een coördinerende en verbindende rol te kunnen spelen;

- Maak in een gebiedsproces gebruik van bestaande samenwerkingen tussen agrariërs en faciliteer nieuwe samenwerkingsverbanden. Collectieven kunnen hierin een verbindende rol spelen;
- Zorg dat agrariërs voldoende tijd en middelen krijgen om veranderingen stapsgewijs in de agrarische bedrijfsvoering door te kunnen voeren. Dit betekent ook het meenemen van de gehele keten waar agrariërs onderdeel van zijn. De keten zou mogelijk een bijdrage kunnen leveren aan de benodigde middelen voor agrariërs. Zo wordt de transitie gezamenlijk opgepakt en rust het niet volledig op de schouders van individuele ondernemers.

Geef agrariërs voldoende mogelijkheden om te extensiveren

- Breng als overheid de kosten van extensivering in de agrarische sector zorgvuldig in kaart; Financiële instrumenten zijn noodzakelijk, zowel gedurende de transitieperiode als structureel;
- Zorg voor rendabele (SNL-)vergoedingen voor natuurbeheer rondom Natura 2000-gebieden als aanvulling op het verdienvermogen van de boer;
- Zorg ervoor dat het ANLb van voldoende omvang is en maak het interessant voor elke agrariër (evalueer begrenzings, vergoedingen, sturingsinstrumenten);
- Biologisch is een manier van extensiveren. Zet beleid in om de stappen naar biologisch makkelijker te maken. Ondersteun de markt waardoor meer boeren bio kunnen worden. Versterk de markt (bijvoorbeeld door het instrumentarium rondom producenten- en brancheorganisaties open te stellen voor de gehele biologische sector);
- Onderzoek samen met banken hoe de financieringslast verminderd kan worden, zodat agrariërs meer ruimte hebben om veranderingen in bedrijfsvoering te doen;
- Faciliteer laagdrempelige en langdurige samenwerkingsverbanden met terreinbeherende organisaties;
- Maak de mestwetgeving duidelijk en ondersteunend aan kringlooplandbouw; zorg voor heldere wetgeving rondom de status en het gebruik van bokashi en organische reststromen; stimuleer systemen voor vaste mest;
- Maak passende bemesting mogelijk voor extensief beheerde percelen in of rondom Natura 2000-gebieden;
- Zorg dat stoppersregelingen voor veehouders daadwerkelijk aantrekkelijk zijn;
- Investeer vooral ook in 'blijversregelingen' en niet alleen in 'stoppersregelingen';
- Zorg dat de grond van stoppers naar blijvende agrariërs gaat, zodat extensiveren voor blijvende agrariërs mogelijk wordt, bijvoorbeeld via pachtwetgeving of de oprichting van een grondbank;
- Houd rekening met het natuurlijk verloop van stoppende boeren en de daaraan gekoppelde afname in vee en breng behaalde resultaten in kaart.

Bijlage: overzicht 22 pilots toekomstbestendige landbouw 2021-2024

Zie ook [deze pagina](#) met een overzicht van alle pilots.

Thema GLB

1. Naar een puntensysteem voor de eco-regeling
2. Doelgericht ANLb
3. Boeren binnen en nabij Natura 2000-gebied in Overijssel
4. Gebiedsgerichte aanpak water en bodem
5. Boer-en-land-goed: groenblauwe diensten voor steenuil, patrijs en strontvlieg
6. Biodivers boeren op Schiermonnikoog
7. Inzet landbouwloket in toekomstig GLB
8. Het Markemodel fase 2: een regionaal netwerksturingmodel voor toekomstbestendige landbouw

Thema Veenweiden

1. Gescheiden met waarde - Opwaarderen en toepassen van de dikke mestfractie voor ecosysteemdiensten klimaat, water, weidevogels
2. Extensief veenweidenverdienbedrijf - Testen van een bedrijfsinrichting bij een hoog waterpeil en verminderde bemesting
3. Met agrarisch waterbeheer werken aan bodemdaling, klimaat, waterkwaliteit en biodiversiteit
4. Vooruit boeren op water en veen
5. Maatwerk peilbeheer en innovatieve beheer- en inrichtingsmaatregelen Aldeboarn-De Deelen
6. Veenweidelandgoed 'It Akkrumer Deel'

Thema Kringlooplandbouw

1. Boeren ondersteunen met KPI's voor de biodiversiteit in de transitie naar kringlooplandbouw
2. Een coöperatieve aanpak voor het sluiten van kringlopen op 't Hogeland
3. Proeftuin voor Duurzame en Innovatieve landbouw Van Pallandtpolder
4. Biologisch in Ontwikkeling - Hoe de biologische sector en het GLB elkaar versterken
5. Kringloopinspiratie voor akkerbouwers en veehouders in de Noordelijke kleischil van Nederland
6. Moderne kringlooplandbouw met een nieuw gebiedsgericht gemengd bedrijf
7. Motiverend belonen in Salland
8. Circulair data-gedreven schakelen in de Kempen - Schakelen met mest, maaisel en meerjarige planten voor toekomstbestendige kringlooplandbouw.

Voor meer info over de pilots zie:
www.pilotsduurzaamelandbouw.nl
en onze [LinkedIn-groep](#)

Pilot: Kringloopinspiratie voor akkerbouwers en veehouders